

O. I. SMIROVA'NIN BATI TÜRKİSTAN'DA
KÖK-TÜRK SİKKELERİNE
DÂİR ARAŞTIRMALARI*

Dr. EMEL ESİN

Bayan O. I. Smirnova, asgarî 1951'den beri, Batı Türkistan'daki Kök-Türk sikkelerine dikkatini çevirmiş bulunuyordu. *Svodnyy Katalog Sogdiyskix monet, bronza* adlı, 1981'de, Moskova'da neşr olan eserinde, uzun tetkikleri neticesini, tunç paralara münhasır olmak üzere, vermektedir. Hem Kök-Türk harfleri ile, hem de Sogdak yazısı ile ibâreler bulunan bu sikkeleri, Türkolog Aman-yolov yardımı ile de okumağa ve Batı Türkistan'da sikkeler olabilecek Türk sülâlelerine bağlamaya yıllardır çalışan Bn. Smirnova, târihimize büyük katkıda bulundu. Bn. Smirnova, sikkelerdeki tam-gaları ve ongunları da göz önünde tutarak Batı Türkistan'da, Kök - Türk devri sanat eserlerinin hangi soylara atfedilmesi gerektiği husûsunda da yol gösterdi. Hükümdâr portrelerinin Batı Türkistan'da Türk sikkelerinde görüldüğüne de işâret etmektedir. Bu satırları yazan, Smirnova'nın eserlerinden, bilhassa sanat ve kültür târihi çerçevesinde yararlanmağa çalışılmış ve çalışılmaktadır. Son olarak, Ankara Üniversitesinin, Mayıs 1985'de düzenlediği, "Târîhte Türk Devletleri" simposiumuna, Türkistan devletleri ve beylikleri hakkında marûzâtımın, tamgalar ve hâkimiyet alâmetleri bölümlerinde, Smirnova'mn eserlerinden destek aradım. Bu yazıda bulunmayan tafsîlât, baskıda olan o tebliğde görülebilir. Ancak, sikkelerdeki ibârelerin okunması bahsinde, dil mevzûunda mütahassıs Türkologların bazı tereddütleri aydınlatmalarına çok muhtâcım. Bir misâl : Kök - Türk harflerini Bn. Smirnova'nın okuyuşu Prof. T. Tekin'in *A Grammar of Orkhon Turkic* (The Hague, 1968)'de verdiği liste ile karşılaştırınca, farklar görülmekte. Bunlara, sırası geldikçe, işâret edilecektir.

Smirnova, Türklere atf ettiği sikkeleri, tamgalara göre, bölümlere ayırmış. Bunlar şöyle hulâsa edilebilir :

* Dipnotlar için bu makaleden sonra gelen İngilizce yazı dipnotlarına bakılsın

I. Türk ibâresi okunan sikkedeki tamga ile benzerleri bulunan paralar:

“Türk” olarak okunan Sogdak yazısı işareti şöyle : $\tau\omega\rho'k \gamma\omega\beta$. Smirnova, bunu “Türk hudâsı (mabûdu, hükümdârı)”, veya Türklerin efsânevi cediti Tûr’a bağlayarak, “Tûr’ların hudâsı” olarak tefsîr etmekte (lev. I, 26). Bu sikkedeki ve benzerlerindeki (lev. I, 26-41) tamga, Smirnova’nın düşüncesine göre Milâd sıralarından bir cins Çin paralarındaki çift *-tao* (bıçak) işaretinin taklidi olabilirmiş. Kâşğari de “koş- biçek” ve “koş-kılıç” mefhumlarını şerh ettiğine göre, Smirnova’nın tefsiri çok mümkün gözükmekte. “Türk hudâsının” portresinin gösterildiği sikke ve benzerleri (lev. I, 26-34) muhtemelen, Kök - Türk Hakanlığına tâbi bir sülâleye âit idi. Çünkü bu sikkelerdeki, kısaca “koş-kılıç” diyebileceğimiz tamga, Kök-Türk Hakanlığına tâbi buldukları bilinen soyların sikkelerinde de, muhtelif şekillerde tekerrür etmektedir. En yakın benzerleri, Sogdak ili İhşid’lerinin¹ paralarında, başka tamgalar ile birlikte bulunmaktadır (lev. I, 50). Az değişik, fakat yine benzer bir “koş-kılıç” tamga şekli Kara-Buğra soyundan Uşrûsana Afşin’ları² paralarında belirmekte (lev. I 1419-1432). Aynı biçimde, fakat münhanî olmayan, düz çizgili bir tamga ise, yine Kök-Türk Hakanlığına tâbi, Farğâna “tutuk”u tarafından kullanılmakta idi (lev. II, 1445). “Tutuk” sikkesinde şu ibâre, Sogdak harfleri ile, fakat Türkçe olarak okunmuş : “ $\gamma'n? \tau\omega\tau\omega\gamma$ ”. “Koş-kılıç”ı yani tamga’ya yakın fakat düz olan Tutuk sikkesi tamgasını, Smirnova, Kök-Türk alfabetesinin ş harfi saymakta ve bunu “uş” olarak okumaktadır. Fakat, Profesör Tekin’in listesinde, bu şekil l¹ olup, fikrini ricâ ettiğim Profesör Fâruk Akün’ün lütfen bildirdiğine göre, el okunsa gerek (il, devlet gibi manâlarda bir kelime). “Koş-kılıç”ı hatırlatan tamganın düz şekli Fârâbî’nin vatani Keñgü-tarban’da,³ çıkan arslanlı sikkede de vardır (lev. I, 1578). Bir hükümdarı, hatunu ile, bazen “ $\gamma't\omega n$ ” ibaresi ile de gösteren bir bölüm sikkede, üçgen şekli ile birlikte yine o tamga bulunmakta (lev. II, 1482-1493). Üçgen şeklini, Smirnova, Kök-Türk alfabetesinin y¹ harfi saymaktadır.*

II. Kalaç-Halaç sikkeleri:

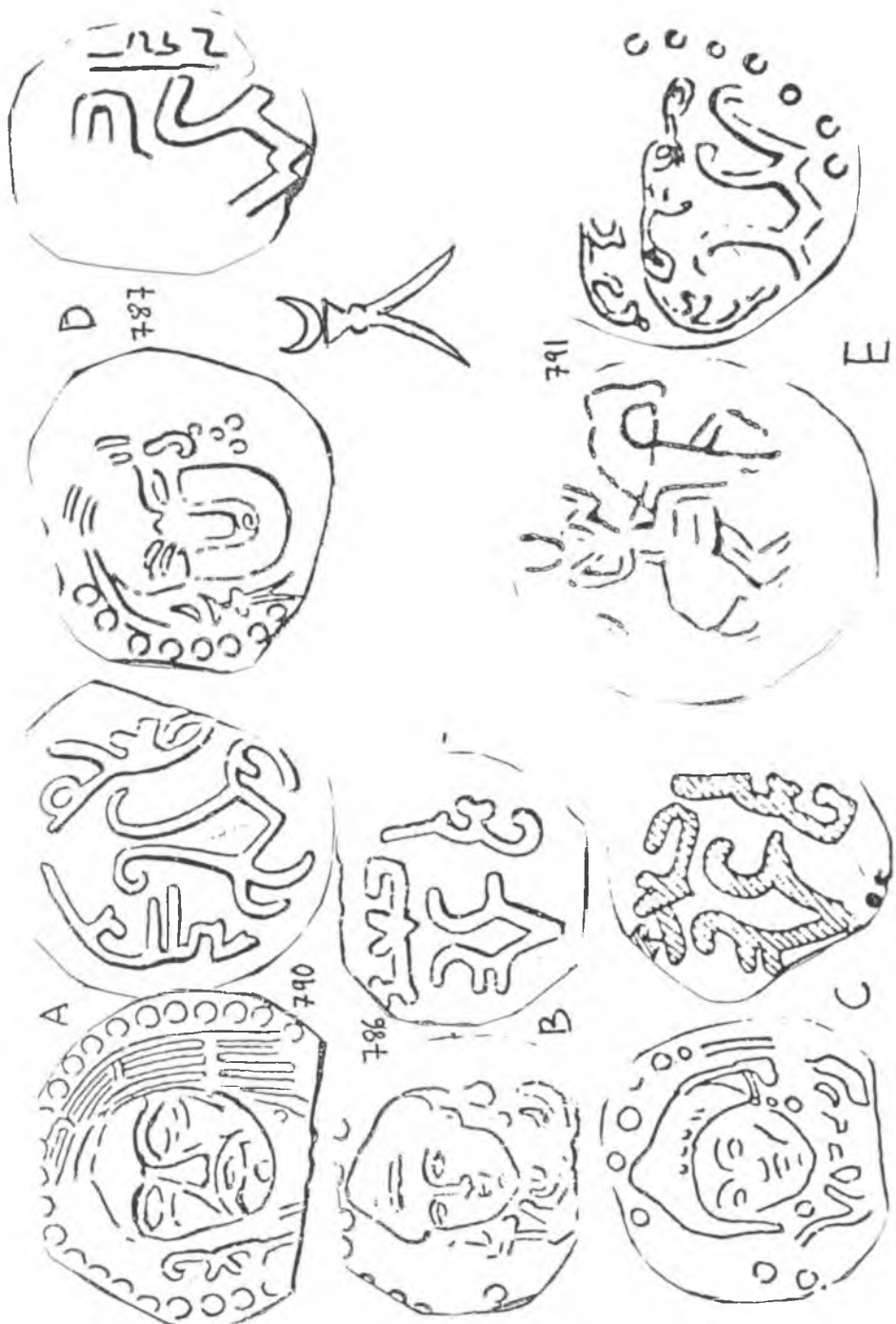
Belirli bir şekilde “koş-kılıç” tertibini arz eden bir alâmet ise, Halaç tamgası ile birlikte, o boya âit, muhtelif merkezlerde basılmış sikkelerde mevcûttur (lev. III, resim D).⁴ Halaç tamgası, bir sik-

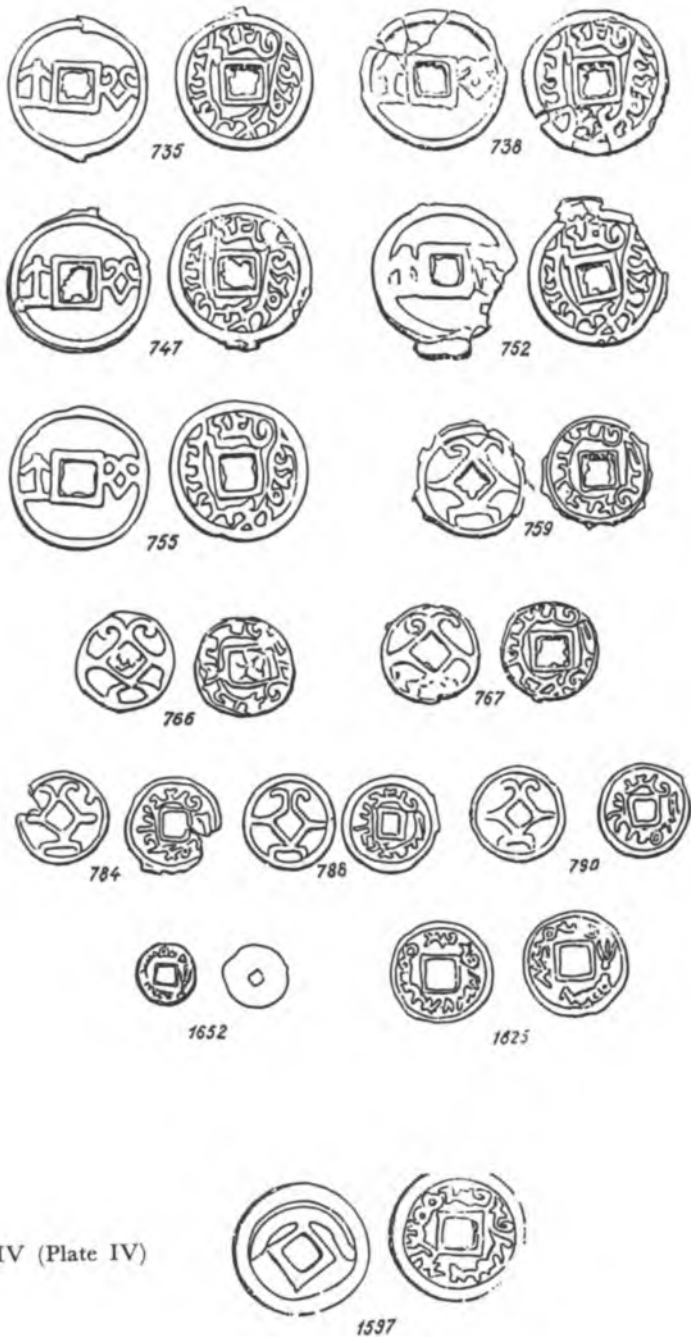
Levha I (Plate I)

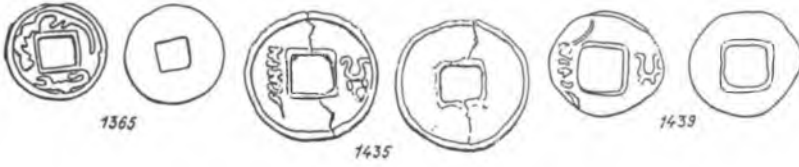
Levha II (Plate II)

Levha III (Plate III)

Levha IV (Plate IV)

1496

1499

1553

1555

1558

1556

1557

1561

1564

1568

Levha VI (Plate VI)

kedeki (lev. III, resim A) “Halaç ordu” ibâresi ile tesbit edilip, değişik şekilleri ayırt edilmiş (lev. III). Halaç paralarındaki “koş-kılıç”ın yanındaki sogdakça “βγγ?” (mabûd) yazısına dayanarak, Smirnova, bu işareti, Buddhist (aslen Hind) gök kral-mabûdu Indra’nın çatal silahı sanmaktadır. Indra ve çatal silahı, Uygur metinlerinde de geçtiğine göre, ⁵ Türk mitolojisine yabancı bir mefhûm sayılamaz. Türkçe “Hormuzta vacırı (*vajra’sı*)” denen ve makas, çatal şekilleri alan bu remz, gök gürütüsü ve şimşek timsâli idi. ⁶ Esâsen, Çin’de de, gök gürültüsü mabûdlarının silahı makas olabiliyordu. ⁷ Ayrıca, kadîm Eurasia atlı çobanları, astral bir gök tanrısını kılıç şeklinde temsil eder ve onu şâhit tutarak and ⁸ içerlerdi. Benzer and merâsîmi Türklerde de devâm etmişti. Türkler (Oğuzlar), bakır ve demirin yıldırım ile yere indiğini sanmakta ve bu madenlerden kılıç ve okları kutlu bilmekte ve savaş yıldızı Merih’e, “Bakır ok temreni” manâsında, “Bakır sokım” demektedirler. ⁹ Böylece, semâvî demir, belki Kâşğari’nin, ¹⁰ gök renginde, veya semâvî olarak “Kök temür” diye tavsif ettiği kılıç ile, Burkan dîninin katkısı, “Hormuzta vacır”ının makas-çatal şekli ve şimşek temsîli manâsı gibi iki ayrı gelenek cereyânı, Halaç alâmetinde birleşmiş gözükmektedir. İki yanı keskin bir kılıç olarak, Arabça Zû’l-fakâr adı verilen, Hazret-i Alî’nin kılıcının da, Türk sanatındaki çatal şekli, “koş-kılıç” mefhûmunun Oğuz çevresindeki bir gelişmesi olabilir. ¹¹

Smirnova, önceki eserlerinde olduğu gibi, bu son çalışmada da, Samarkand yakınındaki Pencikent şehrinin, Kök-Türk devrindeki bey ve hatunlarının Halaç neslinden olduklarını, sikkelerindeki (lev. IV, no 735-90) tamganın, Halaç tamgalarının (lev. III) bir cinsi olması ile tespît etmektedir. Nice saraylar, tapınaklar, heykeller ve duvar resimleri bulunan Pencikent’de, Türk kültürünün akislerini araştırmak, böylece mümkün kılındı. ¹² Pencikent sikkelerinin bazılarındaki, Türkçe “Ok” okunabilen Kök-Türk harfi, Türklerin (Oğuzların) oku da semâvî silah sandığını ve Merih’i ok temrenine teşbih ettiklerini akla getirmekte (lev. IV, 735-55).

III. Kagan unvânı bulunan sikkeler:

“Kağan” ((Hâkân) yazılı sikkelerden birindeki “βγγ y’y’n”? ibâresinde, Smirnova, “βγγ?” kelimesini, *baga*’nın sogdak dilinde şekli ve Türk Hakanlarına verilen “Tengri” unvânının karşılığı sanmaktadır. (lev. V, 1365). Farğâna ilinde bulunan ve birinde Alğa/Alka boyunun

da adı yazılı, yine Kagan ibâreli sikkelerde, yay biçiminde bir tamga tekerrür etmektedir (lev. V; 1435, 1439). Bu tamganın Kök-Türk Hakanlığının Batı koluna âit olduğu düşüncesini, Ankara Üniversitesi'nin "Târihte Türk Devletleri" simposium'unda Türkistan hakkındaki katkımda, ifâde etmiştim. Sonradan rastladığım başka vesikalara da dayanarak, bu fikri, Hamburg'da, Ağustos 1986'da toplanacak Otuzikinci Milletlerarası Asya ve Şimâlî Afrika Araştırmaları (eski adı ile Şarkiyât) kongresinde şerhe çalışacağım. Dayandığım bazı husûslar şunlardır: bu tamganın tek, veya çift şekilleri, Kök-Türk sülâlesinin Batı kolunun başka sikkelerinde de, Buğârâ'daki Kara Çurin Türk sülâlesinin (lev. V, 1377),¹³ Tohâristân (Belh ili) Yabgu'larının ve onlardan indikleri aşağıda kaydedilecek olan Hakanî sülâlesinin¹⁴ paralarında da görülür. Ayrıca, Kök-Türk devrinden, o zamanda Kök-Türk Hakan ongunu olan "Böri" (kurd) başlı bayrağı tutan bir hükümdâr tasvirinde de, aynı tamga, kalkan üstünde belirtilmişti.¹⁵

Smirnova'nın resmini vermediği, fakat "Bilge Kağan" olarak okunabileceğini bildirdiği bir ibâre bulunan 1659 numaralı sikkede ise, Çin'de, dört-yöne hâkimiyet manâsına gelen, haçlı bir harf şeklinde bir tamga dikkati çekmektedir.¹⁶ Doğu Türk çevresi ile bu yakınlığa ilâveten, 734'de ölen Bilge Kağan'ın kitâbesindeki "tört bulunğ" a (dört cihete) hâkimiyet mefhûmu hatırlanınca, bu sikkenin o hükümdâra âit olabilmesi mümkün gözükebilir.

Kök-Türk sülâlesinin "Kara Çurin Türk" (belki Tardu Kagan'dan) koluna âit sikkelerde dahi, "Kagan" unvânlı paraların bazısında (lev. V, no 1435 1439) rastlanan tamganın çift şekli bulunduğu, Smirnova dikkati çekmekte (lev. V. 1377, 1392) ve bir bölümünde ise, Türkçe "Bay" (zengin, zenginlik) ibâresi ile "Bugra" (yabanî erkek deve) ongunu olduğunu da tasrîh etmektedir (lev. V, resim f, g, h). Daha önce, ancak Hakanî sülâlesinde kaydedilebilen Bugra ongun ve unvâmı, Czeglédy'nin¹⁷ tesbîatine göre, Kök-Türk sülâlesinin bir kolu olan Tohâristân Yabgu hânedânında da kullanılıyordu. Czeglédy, bu keyfiyetin, Hakanî sülâlesinin, Kök-Türk Hakanlarının Batı kolundan indiği hakkındaki nazariyyeyi teyyid ettiğine işâret etmekte. Bugra ongunun Kök-Türk sülâlesinin Batı koluna bağlanması, çok sayıda sanat eserinin de bu sülâleye atfedilmesine imkân vermektedir.

Smirnova'nın dikkatini çeken bir husûs da, İslâmiyetin Buğârâ ilinde kabûlünden sonra dahi, sikkelerde (lev. IV, 1671-1679),

Arapça ibareler ile birlikte, Kök-Türk harfine benzettiği tamgaların bulunmasıdır (lev. IV, 1671, 1674).

IV. Türgiş ve Tohsı sikkeleri:

“βγγ Τωκϋς γ’γ’n” ünvânlı (lev. IV, 1597) da olabilen Türgiş sikkeleri, eskiden beri iyi bilinmektedir. Smirnova, son eserinde, Türgiş Hakanlığına tâbi olduğu sikkelerden anlaşılan Tohsı boyunun da, şu ibâre ile para bastığını belirtmekte: “τγωσ’n’k? γωβω” (lev. IV; 1625, 1652). Smirnova, her iki cins sikkedeki tamgaları yine Çin harflerine benzetmekte, fakat başka tefsirler de mümkün gözükmektedir. Türgiş Hakan tamgası, kadim Çin’de olduğu gibi, Türklerde de, hükümdarlık ve azamî parlaklık remzi olan “Kün-ay” (güneş ve ay ictimâi)¹⁸ olarak tasavvur edilebilir. Tohsı sikkelerindeki yaba şekli ise, Uygur sanatında ve edebiyâtında çok geçen, alev timsâli yaba-kargı olsa gerek “yalın-teg drzl (*trisula*)”.¹⁹

V. Taşkent Tudun sikkeleri:

Taşkent ilindeki, Tudun ünvânlı sülâlenin²⁰ sikkeleri (lev. VI) Sogdak yazısı ile, no 1561’deki “tδωn” ibâresi arslan ongunu ve hem Türgiş tamgasına (lev. IV, 1597), hem de yaba’ya benzeyen bir tamga ile tebâruz etmektedir. İç Asya’da arslan bulunmadığı için, ancak Burkan dîni ikonografisi ile Türk kültürüne nüfûz ederek, “Tonga” (Kaplan) ongununun yerini alan Arslan ongun ve ünvânı²¹ veya adı, Kök-Türk devrinde, Türk beylerinde yaygın bulunuyordu. Bazı arslanlı sikkeler Türgiş çevresine bağlanabilmektedir.

Smirnova’nın neşrettiği Kök-Türk devri Türk sikkelerinde, kültür ve sanat târîhî bakımından, alâka çekici pek çok başka unsurlar da bulunmaktadır. Ancak, bunların her biri ayrı bir araştırma mevzûu olacak mâhiyettedir.